

ולא יראה בך

בין עירום לערווה; כיסוי ובידול
הלל לויין

מבוא

אדם אחד הלך לטבול בים, הוא הניח את בגדיו על החול ונכנס.
כשעלה, ראה שבגדיו נגנבו מלבד מגבת אחת קטנה. את מה עדיף
שיכסה?
- את הפנים.

נתקלתי בקטע זה בתוך מדור בדיחות בעלון כלשהו לפני כמה שנים. הבדיחה
הזו, מתארת מערכת שיקולים מסוימת. לאדם בסיפור לא חשוב הכיסוי של
מקומותיו החשופים, הוא אינו מציב היררכיה בין מה שדורש כיסוי לבין מה
שפחות דורש כיסוי, אלא מכסה את פניו, את הבושה שלו.

במאמר זה אנסה לבחון את הקשרים וההבדלים בין עירום לבושה ובין עירום
לקדושה, בעזרת ניתוח סוגיה במסכת ברכות בפרק השלישי העוסקת באפשרות
לקרוא קריאת שמע בנוכחות ערווה. אנסה להתחקות אחר הדעות והרעיונות
השונים העולים מהסוגיה, ולזקק מהם קריאה פרשנית כלשהי.

בסוגיות בפרק שלישי של מסכת ברכות מצטייר יחס מעניין בין עירום הגוף
לבין עירום הערווה בהקשר של אמירת דברים שבקדושה, כגון: קריאת שמע,
תפילה ותפילין. ננסה לבחון את מושג הערווה כפי שמופיע בסוגיה בברכות
כ"ד ע"א, ונבחן את משמעותו על רקע הסוגיות השונות בפרק. נתחיל בפירוש
הסוגיה ונעבור בעקבותיה לדון במימרות נוספות בפרק ובמסכתות אחרות,
הקשורות לנושא ומתכתבות עם סוגייתנו.

לאחר מכן נראה את הרעיון העולה מהסוגיות, המפריד בין גילוי הערווה לכשעצמו לבין עירום ביחס לאמירת דברים שבקדושה. נדון בהרחבה בפירוש המושג ערווה כפי שמופיע בתורה ובמשמעות הלשונית של המילה 'ערווה' והייחודיות שלה בשפה העברית. לבסוף, נסכם ונאמר כמה מילים על התודעה היומיומית המודרנית ביחס לערווה ועל מערכת היחסים הגופנית-נפשית שתודעה כזו ממשמעת.

ביאור הסוגיה

הסוגיה העוסקת בנושא מופיעה מיד לאחר סוגיית התפילין בפרק השלישי במסכת. הסוגיה עסקה בהלכות תפילין ביחס ליציאות והפרשות, אחסנת התפילין, תפילין בבית הכסא ובזמן סעודה, ולבסוף דנה בשאלה האם מותרת השארת תפילין במיטה בלילה תחת מראשותיו. סוגיית התפילין מסתיימת בשקלא וטריא בשאלת רב יוסף בריה דרב נחוניא את רב יהודה לגבי השארת תפילין במיטתו. כתשובה רב יהודה מצטט לו את דברי שמואל: 'אפילו אשתו עמו'. כלומר, מותר לאדם להשאיר את תפיליו במיטתו תחת מראשותיו אף בסיטואציה כזו. לאחר סוף הדיון בדברי שמואל, הגמרא מביאה שאלה נוספת של רב יוסף בריה דרב נחוניא מרב יהודה. בתשובתו רב יהודה מצטט שוב את אותם דברי שמואל. הבה נראה את הדברים ככתבן:

בעי מיניה רב יוסף בריה דרב נחוניא מרב יהודה: שנים שישנים
במיטה אחת, מהו שזה יחזיר פניו ויקרא קריאת שמע, וזה יחזיר
פניו ויקרא קריאת שמע?
אמר ליה הכי אמר שמואל: ואפילו אשתו עמו.
מתקיף לה רב יוסף: אשתו ולא מיבעיא אחר?
אדרבה! אשתו כגופו, אחר לאו כגופו!

רב יוסף בד"נ מתאר מקרה בו ישנים שני אנשים ערומים באותה מיטה ושואל את רב יהודה האם האדם הערום יכול להסתובב ולקרוא ק"ש. גם כאן, רב יהודה מצטט לו דברי שמואל: 'ואפילו אשתו עמו'. ככל הנראה, רב יהודה מעתיק את

דברי שמואל על אחסנת התפילין להלכות קריאת שמע. הגמרא ממשיכה ומביאה את דברי רב יוסף החולק על רב יהודה. רב יוסף מפריד בין מקרה שאדם אחר איתו במיטה לבין מקרה שאשתו איתו. הוא מנמק את שיטתו ואומר שכאשר אשתו עימו, הרי היא נחשבת כגופו, אך אדם אחר אינו נחשב כגופו. נסביר: אם אשתו כגופו אז גם העירום שלה אינו עירום המפריע לק"ש, אבל במקרה של אדם אחר העירום שלו הוא משמעותי ולכן אסור לקרוא קריאת שמע כנגדו, אף אם מחזיר פניו.

הגמרא ממשיכה ומביאה מקורות תנאיים התומכים ומקשים על כל אחת מהשיטות:

מיתיבי: שנים שישנים במטה אחת - זה מחזיר פניו וקורא, וזה מחזיר פניו וקורא;
ותניא אחריתי: הישן במטה ובניו ובני ביתו בצדו - הרי זה לא יקרא קריאת שמע אלא אם כן היתה טלית מפסקת ביניהן. ואם היו בניו ובני ביתו קטנים - מותר.
בשלמא לרב יוסף לא קשיא: הא - באשתו, הא - באחר.
אלא לשמואל קשיא!
- אמר לך שמואל: לרב יוסף מי ניחא? והתניא: היה ישן במטה, ובניו ובני ביתו במטה - לא יקרא קריאת שמע אלא אם כן היתה טליתו מפסקת ביניהן!
אלא מאי אית לך למימר - אשתו לרב יוסף תנאי היא, לדידי נמי תנאי היא.

הגמרא מביאה שני מקורות תנאיים ומעמידה אותם אחד מול השני. המקור הראשון אומר ששניים הישנים במיטה אחת יכולים להחזיר פניהם ולקרוא ק"ש. המקור השני אומר שהישן עם בניו צריך לחצוץ בטלית מהם לפני שקורא ק"ש. לכאורה, שני המקורות סותרים. מהמקור הראשון נובע שנצרכת רק החזרת פנים ע"מ לקרוא ק"ש, ואילו מהמקור השני נובע שנצרכת לכל הפחות חציצה בטלית. רב יוסף מתרץ את הקושיה לשיטתו, בהעמדת המקור הראשון כמתאר מקרה שאשתו עמו, והמקור השני כמתאר את המקרה שאחרים

עמו. הגמרא מגיבה בשם שמואל לפרשנות רב יוסף, ומקשה עליו מההבנה שבני ביתו כוללים גם את אשתו, ולמרות זאת נדרשת חציצה של טלית כדי לקרוא ק"ש. לכן, הגמרא מפרשת בשם שמואל שיש מחלוקת תנאים בנוגע לשאלה האם נדרשת חציצת טלית לק"ש, ומחלוקת שמואל ורב יוסף נשארת ברמת הפרשנות למקור הראשון, אם מדובר שם על אשתו לדעת רב יוסף או גם על אחרים לדעת שמואל.

הנחת המוצא של סוגיית הבבלי היא שמספיקה החזרת פנים לקריאת שמע. מחלוקת האמוראים נסובה גבולותיה של הנחה זו. גישה שונה מופיעה בתוספתא:¹

שנים שהיו ישנים בטלית אחת אינן רשאים לקרות את שמע אלא זה מתכסה בלבושו וקורא וזה מתכסה בלבושו וקורא ואם (היה) היו בנו ובתו הקטנים הרי זה מותר

מההלכה בתוספתא יוצא בבירור שאין אפשרות לקרוא ק"ש ע"י החזרת הפנים בלבד, אלא דרוש כיסוי של ממש בטלית. הלכה זו מתאימה להעמדת שמואל את המקור השני, המעמידו כדעת תנא הסובר שלא מספיקה החזרת הפנים לאמירת דברים שבקדושה.

אפשר לומר שרב יוסף ושמואל חולקים בשאלה האם ערוות אשתו חמורה יותר מערוות אחרים. לדעת שמואל, ערוות אשתו באופן עקרוני יותר חמורה אך בפועל, הן לאחרים והן לאשתו מספיקה החזרת הפנים ע"מ לקרוא ק"ש. לדעת רב יוסף, יש הבדל ניכר בין ערוות אשתו לערוות אחרים. ערוות אחרים היא הערווה המגלה דבר מכוסה שאינו מוכר, בניגוד לערוות אשתו-כגופו, שהיא כערוותו, משום שאינה נפרדת ממנו לחלוטין, ולכן גם גילוי ערוותה אינו מעשה הדורש חציצה משמעותית.²

¹ תוספתא ברכות פ"ב ה"ה.

² הסבר שיטת רב יוסף המובא כאן, שונה מדעת רש"י המפרש שערוות אשתו שונה בכך שאינה מעלה רהור, מכיוון שהיא רגילה עליו. באופן כללי רש"י מתווה קו פרשני בסוגיה, הקורא את כל משמעות

מכאן אנו ניגשים לדון בשאלה מקבילה אודות היחס בין חשיפת ערוות עצמו לאפשרות קריאת שמע. הסוגיה עד כה לכאורה לא עסקה בשאלה זו, אלא בשאלת היחס לערוות אחרים.³ לפני דיון בשאלה זו נדרש לברר מהו המקור לאיסור אמירת דבר שבקדושה מול ערוה. האם איסור ערוות אחרים נובע מאיסור ערוות עצמו, או אולי להפך? ננסה לענות על שאלות אלו בהמשך.

המקור הראשון בפרק האוסר על קריאת שמע במצב בו האדם ערום מופיע במשנה החמישית. שם מתואר אדם הטובל ומתכסה במים על מנת לקרוא ק"ש:

ירד לטבול אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרוא עד שלא תנץ החמה
יעלה ויתכסה ויקרא
ואם לאו יתכסה במים ויקרא

המשנה דורשת להתכסות, אפילו במים, כדי לקרוא ק"ש. כאן, עדיין לא קיימת חלוקה בין כיסוי הערוה לכיסוי עירום באופן כללי. אנו נראה שהסוגיה בכמה מקומות מפרידה לחלוטין בין המקרים.

בין עירום הגוף לעירום הערוה

בתוספתא,⁴ מופיעה בפירוש החלוקה בין עירום הגוף לעירום הערוה:

הערוה כאובייקט מינייהרהורי (ויש לו על מה לסמוך, כפי שעולה מסוף הסוגיה ההופכת את הערוה לאיסור מיני בלבד. אמנם, לדעתי עד שלב זה הסוגיה מתייחסת לערוה כמושג הכולל תכונות שאינן קשורות אך ורק למיניות).

3 במקרה בו שניים נמצאים במיטה אחת, ונדרשת רק החזרת הפנים, עולה השאלה מדוע האדם יכול לקרוא ק"ש כשהוא ערום (אם מניחים שישנו איסור כזה). תוספות מתייחסים לשאלה זו, ומציעים אוקימתא לברייתא. ומפרשים שמדובר במקרה שהאדם הוציא את ראשו לחוץ, והברייתא שנויה כדעת התנא הסובר שאין צריך לחצוץ בין ליבו לערוה. אפשרות אחרת היא שהאדם באמת חצץ בבגדו בין ליבו לערוותו. בכל מקרה, תוספות רואים את תחילת הסוגיה כמפרידה בין שאלת היחס לערוות עצמו לבין היחס לערוות אחרים.

⁴ שם ב, יד.

הרי שהיה עומד בשדה ערום או שהיה עושה מלאכתו הרי זה מכסה את עצמו בתבן ובקש ובכל דבר וקורא אף על פי שאמרו אין שבחו של אדם להיות עומד ערום שכשברא הקדוש ברוך הוא אדם לא בראו ערום שני' בשומי ענן לבושו וערפל חתלתו בשומי ענן לבושו זה השפיר וערפל חתלתו זה שליא הרי שהיתה מטפחת של בגד ושל עור חגורה על מתניו הרי זה קורא בין כך ובין כך לא יתפלל עד שיכסה את לבו

התוספתא עוסקת במקרה שהאדם ערום בשדה או 'עושה מלאכתו' ונדרש לקרוא ק"ש. בניגוד למשנה שמסתפקת בכיסוי האדם במים, התוספתא דורשת לחצוץ בבגד על הערווה. בנוסף, התוספתא אומרת 'אע"פ שאמרו אין שבחו של אדם להיות עומד ערום', כלומר, למרות חציצת הערווה האדם נקרא בתוספתא ערום. אמנם מכוסה ערווה, אך עדיין ערום. בסוף התוספתא מובאת הלכה נוספת על התפילה, המוגדרת כקטגוריה עצמאית שדורשת כיסוי הלב מעבר לחציצה וכיסוי הערווה. הלכה זו, מובאת בגירסה דומה בסוף דף כד ע"ב:

אמר רב הונא: היתה טליתו חגורה לו על מתניו - מותר לקרות קריאת שמע. תניא נמי הכי: היתה טליתו, של בגד ושל עור ושל שק, חגורה על מתניו - מותר לקרות קריאת שמע; אבל לתפלה - עד שיכסה את לבו.

מהמקורות שהובאו עד כה, אפשר להבחין שישנו הבדל בין כיסוי העירום לבין כיסוי הערווה. על מנת לקרוא קריאת שמע, ניתן להסתפק בכיסוי הערווה כפי שראינו במשנה ובתוספתא, אך לתפילה הדורשת כובד ראש ועמידה מסוג שונה האדם מחויב לכיסוי של ממש, לא רק מהערווה אלא גם מעירום הגוף.

בזיקה לדברים הללו נרחיב עוד בנושא זה, על העירום העצמי, בדיון נוסף הקשור לענייננו. דיון זה, מופיע בכמה מקומות בפרק, ועוסק בשאלה האם כיסוי הערווה מספיק כאשר ליבו או עקבו רואים את הערווה. נראה את הגמרא בדף כד ע"ב במימרא אודות הישן ערום הרוצה לקרוא ק"ש:

תנו רבנן: היה ישן בטליתו ואינו יכול להוציא את ראשו מפני הצנה
- חוצץ בטליתו על צוארו וקורא קריאת שמע. ויש אומרים: על
לבו.
ותנא קמא - הרי לבו רואה את הערוה!
קסבר: לבו רואה את הערוה מותר.

מהי ראיית הלב? הרי הלב אינו רואה ממש. מושג 'הלב רואה' הוא החציצה,
לא של המבט אלא של הדבר עצמו - הערוה.⁵ הרעיון המופיע כאן הוא להסתיר
את האובייקט המכוסה, לעשות חיץ, הפרדה. למרות שהעיניים לא מסוגלות
לראות את הערוה, היא אינה נחשבת מכוסה. נקודה זו מראה שיש אפשרות
להתייחס לערוה עצמה לא רק כעירום המיוצר מהמבט של הצופה, אלא כמקום
פיזי הדורש חציצה ממנו ללא קשר ישיר לראייה. כלומר, חוץ מההבחנה
הקודמת שערכנו בין עירום לבין ערוה, כאן יש הבחנה בעצם כיסוי הערוה.
הכיסוי המתואר כאן אינו רק כיסוי מהצופה אלא כיסוי מהיכולת לצפות.⁶

הסוגיה בדף כה ע"ב מרחיבה עוד בשאלה זאת ומביאה מחלוקת על פירוש
דברי המשנה של אדם המתכסה במים:

ואם לאו - יתכסה במים ויקרא. והרי לבו רואה את הערוה!
- אמר רבי אלעזר ואי תימא רבי אחא בר אבא בר אחא משום
רבינו: במים עכורין שנו, דדמו כארעא סמיכתא, שלא יראה לבו
ערוה.

5 כמו בשמע ישראל, כשמכסים את העיניים ולא רק עוצמים אותן. זהו ניסיון לעשיית חציצה ביננו
לבין העולם. לא רק לא לראותו, אלא גם לא להיות מסוגלים לראותו.

6 באותו עמוד הגמרא שואלת על ההבדל בין קריאת שמע בנוכחות צואה לנוכחות של ערוה כאשר
אלו מוסתרים ע"י מחיצת זכוכית. הגמרא עונה שם שמול צואה מותר לקרות בעוד שמול ערוה אסור
משום ש'דצואה בכסוי תליא מילתא, והא מיכסיא; ערוה בעששית אסור לקרות קריאת שמע כנגדה ולא
יראה בך ערות דבר, אמר רחמנא, והא קמיתחזיא'. הערוה מופיעה לא רק כמקום וכאובייקט בעייתי
וטמא, אלא היא מונחת ע"י המבט. כלומר, החציצה של הערוה מתקיימת בצורה היברידית, היא
צריכה להיות מוסתרת מהעין הצופה בתורת כיסוי עירום, ובנוסף לכך גם כנפרדת משאר הגוף כחציצה.

כאן ר' אלעזר או רב אחא בר אבא בשם רבי, מעמיד את המשנה במצב שהאדם עכר ברגלו את המים כך שליכו לא יראה את ערוותו. כלומר, הוא מסייג את עמדת המשנה שלא מבחינה בין עירום לערווה לעמדה בה לערווה יש מעמד מיוחד. בהמשך הסוגיה שם, מוזכרת גם ראיית העקב את הערווה:

תנו רבנן: מים צלולין - ישב בהן עד צוארו וקורא;
ויש אומרים: עוכרן ברגלו,
ותנא קמא - והרי לבו רואה את הערוה!
- קסבר: לבו רואה את הערוה - מותר.
והרי עקבו רואה את הערוה!
- קסבר: עקבו רואה את הערוה - מותר.

מאזכור העקב בנוסף ללב, מובן שראיית האיברים הללו את הערווה אינה בעיה של ראייה אלא של חציצה. הלב למעלה מהערווה והעקב למטה מהערווה, שניהם גורמים לתיחום איזור הערווה כטריטוריה נפרדת.⁷ האדם הקורא ק"ש, צריך לא רק להסתיר את עירום ערוותו, אלא גם לחצוץ ממנה.

לראייה נוספת להבחנה שעושה הגמרא בין עירום לערווה נביא את המשך דברי הגמרא בדף כ"ה ע"ב על השאלה אם ערוות נוכרי היא ערווה:

אמר רב יהודה: נכרי ערום - אסור לקרות קריאת שמע כנגדו.
מאי איריא נכרי, אפילו ישראל נמי!
- ישראל - פשיטא ליה דאסור, אלא נכרי אצטריכא ליה; מהו
דתימא: הואיל וכתוב בהו אשר בשר חמורים בשרם, אימא כחמור
בעלמא הוא
- קמשמע לן: דאינהו נמי איקרו ערוה, דכתיב וערות אביהם לא
ראו.⁸

⁷ בתוספתא בהלכה יד מופיע צידוד נוסף לעמדה המצריכה כיסוי ערווה בלבד לקריאת שמע: 'לא יכניס אדם את ראשו לתוך אוכו ויקרא את שמע אם הייתה אפרקסית חגורה עליו מבפנים הרי זה מותר'.

⁸ סוגיה זו בגירסה דומה מופיעה בשבת קג ע"א.

הגמרא לומדת מדברי רב יהודה שהייתה הוה אמינא להחשיב את ערוות הנוכרי כערווה שאין לה שום בעיה הלכתית בנוגע לקריאת שמע נגדה. כלומר, העירום חסר-הערוותיות של הגוי היה נחשב תקין לקריאת שמע. נראה מכאן בבירור שהעירום לבדו אינו פונקציה לק"ש אלא רק גילוי הערווה. ממילא, אם ערוות הגוי נחשבת כערוות הבהמה, אז יהיה מותר לקרוא קריאת שמע כנגדו כשהוא ערום.⁹ נרחיב מעט, הערווה החשופה אינה רק ביטוי של עירום, כלומר חוסר בלבוש, אלא היא עירום של מרחב. לכן, כיסוי הערווה אינו רק פרקסיס של צנזור, אלא אקט של הבדלה. הערווה מופיעה אם כן, כבעלת שני ממדים חופפים, אחד הנובע מהמבט והשני מקיום איזור הערווה עצמו במרחב.

לאחר שהבאנו את המקורות העוסקים בשאלת העירום העצמי ביחס לאמירת דברים שבקדושה, ובהבדל בין העירום לערווה, נמשיך את פירוש הסוגיה על ק"ש ותפילין במיטה, ונראה את התייחסות הסוגיה לשאלת העירום העצמי.

לאחר השקלא וטריא במחלוקת האמוראים רב יוסף בריה דרב נחוניא ורב יהודה בנוגע לק"ש בנוכחות ערווה, הגמרא עוברת לעסוק בהגדרת גבולותיה הפיזיים של הערווה: באיזה גיל ערווה נחשבת בעייתית, האם שיער היוצא מהערווה נחשב גם הוא ערווה ולבסוף בשאלה על מעמד גוף האשה כערווה.

אמר מר: זה מחזיר פניו וקורא קריאת שמע.

והא איכא עגבות!

מסייע ליה לרב הונא, דאמר רב הונא: עגבות אין בהם משום ערווה.

לימא מסייע ליה לרב הונא: האשה יושבת וקוצה לה חלתה ערומה

מפני שיכולה לכסות פניה בקרקע, אבל לא האיש.

תרגמה רב נחמן בר יצחק: כגון שהיו פניה טוחות בקרקע.

⁹ מה ההו"א בכלל להחשיב את הגוי כחסר ערווה? הפסוק המצוטט בגמרא מופיע ביחזקאל כג, ב: "ותעגבה על פגשיהם אשר בשר חמורים בשרם וזרמת סוסים זרמתם". חז"ל לומדים בכמה מקומות מסוף הפסוק הזה שאין ייחוס של הגר אחר אביו הנוכרי. כלומר, הממד המינייחוס של הנוכרי אינו קיים. הפריצות המינית, או ההחשבה של המיניות כפעולה בהמתית, גורמת לכך שגם הערווה מאבדת מייוחדת כערווה ולא רק כעירום.

הגמרא שואלת על הברייתא המצריכה החזרת פנים בלבד לק"ש. שאלתה היא: 'והא איכא עגבות'. כלומר, אע"פ שהערומים הסתירו את ערוותם, עגבותיהם עדיין קיימות. אם עגבות נחשבות ערווה, כיצד התירה הברייתא לקרוא ק"ש? נשאל את השאלה הבסיסית במקרה הזה: מדוע הם צריכים להחזיר את פניהם? האם החזרת הפנים של כל אחד נועדה כדי לא לראות את ערוות האחר או לחילופין דווקא כדי להסתיר את הערווה מהאחר?

שאלת העגבות של הגמרא מוכיחה שהחזרת הפנים נועדה כדי להסתיר את הערווה מהאחר. האדם המחזיר פניו אינו יכול לקרוא ק"ש כל עוד ערוות השני עדיין נמצאת.¹⁰ על הסיטואציה הזו, הגמרא שואלת 'והא איכא עגבות' - אע"פ ששניהם הסתובבו, עגבות שניהם נמצאות, עדיין קיימת נוכחות של עגבות, שהם אולי ערווה.

בתשובה לשאלה זו הגמרא מצטטת את דברי רב הונא הסובר שעגבות אינן ערווה, ומביאה מקור ממשנה במסכת חלה האומרת שאשה יכולה לקוץ חלתה כשהיא ערומה, ולברך על הפרשת חלה, אע"פ שעגבותיה נראות מפני שיכולה לכסות את איבר מינה בניגוד לאיש.

עד עתה הדיון בסוגיה נסוב על קריאת שמע בנוכחות ערוות אחר, כאן הגמרא מתייחסת לראשונה לשאלת אמירת דברים שבקדושה בנוכחות ערוות עצמו. משנת האשה שקוצה חלתה ערומה, אינה עוסקת במבט האחר על עירומה, אלא בנוכחות ערוותה שלה. אמנם שאלה זו אודות הערווה העצמית, מובאת הן במשנה והן במקורות אחרים בפרק הנוכחי, כפי שהבאנו לעיל, אך כאן לראשונה היא מוצגת באופן מובהק. הגמרא מקשרת בין השאלה אודות נוכחות עגבות האחר לבין השאלה אודות עגבות עצמו, ובכך מחברת בין שתי הקטגוריות הללו.

¹⁰ באופן דומה לרעיון שהזכרנו לעיל, שהערווה אינה מונכחת רק במבט אלא באפשרות של המבט, בנוכחות.

אפשר לפרש את נתינת התוקף לגילוי הערווה העצמית ביחס לאמירת דברים שבקדושה בקריאה מודרנית, המפרשת אותה כתוצאה של חדירת הקהילתיות אל הסובייקט. כלומר, גם כשהאדם לבד הוא חושב על עצמו כאחר, כערווה. האדם תופס את גופו שלו כזר לעצמו, כמשהו חיצוני לו. מהתפיסה החברתית שהעירום הוא דבר נלוו וחשיפת הערווה היא בזות, מתרחבת התופעה גם לאדם היחיד.

אפשר גם לפרש את נתינת התוקף לערווה העצמית באופן שונה. ניתן לראות תנועה זו כמבשרת שהערווה אינה תלויה רק באחר, תוקפה אינו מגיע מהמבט החיצוני בלבד, אלא מהנוכחות שלה. ואף יותר מכך, האדם בעצמו הופך להיות אדם הנושא ערווה. הגוף האנושי הפלקטי משתנה לגוף שמעורבבים בו מרכיבים מאיימים, זרים, שלא ניתן לצמצמם. הערווה נתפסת כשארית הלא מוסכרת של הגוף. אך מה זה אומר? מנין הנוכחות הערוויתית מקבלת משמעות? מהי משמעות זו?

לא ניתן להתעלם מהמקור המיני של הערווה. הנחת היסוד של הגמרא שעגבות אינן ערווה מלמדת: המין מכונן את הערווה. בצורה פשוטה, העירום אינו הבעייתי בערווה, אלא הגנאולוגיה המינית שלה. הבעיה באמירת דברים שבקדושה בנוכחות ערווה גלויה, אינה נובעת מכך שהערווה גורמת להרהור או לחוסר תשומת לב, שכן אף האדם הנמצא לבדו צריך להסתיר את ערוותו. המין הוא המכונן את הערווה, ולא המיניות לכשעצמה.¹¹

כדי להבין יותר את משמעות מושג הערווה במשנה ובגמרא, נצטרך לחרוג מהסוגיה המקומית ולהתבונן בפסוקי התורה המזכירים את מושג הערווה, ובפרט בפרשת כי תצא בפסוקי המחנה, איתם הסוגיות השונות בפרק השלישי מתכתבות פעמים רבות.

¹¹קרי, מין ולא מיניות. ובאנגלית: sex ולא sexuality.

הערווה במקרא

נסקור כמה מקומות בתורה העולה מהם יחס כלשהו לערווה.

כיסוי הערווה הראשון בתורה מופיע לראשונה בפרשת בראשית בסיפור חטא אכילת עץ הדעת:

(ז) ותפקהנה עיני שניהם וידעו כי עירמם הם ויתפרו עליה תאנה ויעשו להם חגרת:
 (ח) וישמעו את־קול ה' א־להים מתהלך בגן לרוח היום ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' א־להים בתוך עץ הגן:
 (ט) ויקרא ה' א־להים אל־האדם ויאמר לו איפה:
 (י) ויאמר את־קלך שמעתי בגן ואיך פיעירם אנכי ואחבא:
 (יא) ויאמר מי הגיד לך כי עירם אתה המדעץ אשר צויתך לבלתי אכל־ממנו אכלת:¹²

אכילה מפרי עץ הדעת מייצרת לאדם וחוה את המודעות העצמית לעירומם ובעקבות כך הם תופרים לעצמם חגורות מעלי תאנה. לאחר שהם שומעים את קול ה' מתהלך, הם לא מסתפקים בחגורותיהם ומתחבאים בתוך עץ הגן. אולי כאן לראשונה אפשר להבחין בשני שלבים בכיסוי העירום: אחד הוא הסתרת הערווה העצמית, והשני הוא עירום מהמבט החיצוני-האלוהי. כיסוי הערווה העצמי נועד להסתרת הבושה הערוותית החברתית-אנושית, בעוד שהפגישה עם האלוהים המתהלך בגן, דורשת הסתרה גדולה יותר, לא רק כיסוי הערווה אלא גם כיסוי העירום.¹³

¹² בראשית ג, ז-יא.

¹³ הגר"י בחידושו על התורה שם לב לשניות העניינים בפסוקים ודרש אותם על הלכות ק"ש ותפילה המוזכרים במסכתנו: 'וצ"ב מאי האי דאדם התחבא מפני ה' הלא מופלא הוא. וגם לא מצינו בקרא שתבעו ממנו את זה, ורק מי הגיד לך. והנראה, דהנה איתא בברכות כ"ד ב תנ"ה היתה וכו' חגורה על מתניו מותר לקרא ק"ש, אבל לתפילה עד שיכסה את לבו, ופירש"י אבל לתפילה צריך הוא להראות את עצמו כעומד לפני המלך, ולעמוד באימה, אבל ק"ש אינו מדבר לפני המלך, ע"כ, הרי דחלוק קיום מצוה מתפילה, דקיום מצוה די שיכסה ערותו, אבל תפילה כשעומד לפני המלך צריך לכסות את לבו,

נמשך לפרשת נח בסיפור השתכרותו של נח ומעשה בנו חם :

(יח) ויהי בני־נח היצאים מן־התבה שם וחס ויפת וחס הוא אבי
קנען :
(יט) שלשה אלה בני־נח ומאלה נפצה כל־הארץ :
(כ) ויחל נח איש האדמה ויטע כרם :
(כא) וישת מ־היין וישכר ויתגל בתוף אלה :
(כב) וירא חם אבי קנען את ערנת אביו ויגד לשני־אחיו בחוץ :
(כג) ויקח שם ויפת את־השמלה וישלמו על־שכם שניהם וילכו
אחרנית ויכסו את ערנת אביהם ופניהם אחרנית וערנת אביהם לא
ראו :
(כד) וינקן נח מינו וידע את אשר־עשה־לו בנו הקטן :
(כה) ויאמר ארו־ קנען עבד עבדים יהיה לא־חיו¹⁴

רבו הפירושים על מעשה חם, ננסה להיצמד למילות הפסוקים ולראות את הבעיה העקרונית שבמעשיו. ההבדל המופיע בין חם לבין אחיו הוא בראיית הערווה: 'ירא חם' מול 'וערות אביהם לא ראו'. שם ויפת מכסים את ערוות אביהם בעוד חם לא רק שאינו מכסה אלא רואה ומפרסם את הגילוי לאחיו.

כעת נפנה לציווי הראשון על כיסוי הערווה המוזכר בסוף פרשת יתרו, לגבי האיסור לעלות במדרגות למזבח :

דצריך לעמוד באימה להראות את עצמו כעומד לפני המלך. ולזה מבוארים הדברים היטב, דכשארם וחזה ידעו כי עירומים הם תפרו עלה תאנה ועשו להם חגורות בכדי שיוכלו לקבל עליהם עול מלכות שמים. וגם לעבדה ולשמרה היה מ"ע עליו, עי' פרש"י, אך כששמעו את קול ה' אלקים מתהלך בגן, והיו צריכים לכסות את לבם, ולזה התחבאו וכסו את עצמם. וענהו "את קולך שמעתי" והיינו שאצטרך לעמוד לפני המלך, "ואירא" הרי עלי דין מורא, שצריך להיות כאדם העומד לפני המלך ולעמוד באימה, "כי עירם אנכי ואחבא" ואני הלא ערום ולזה התחבאתי, וע"ז אמר לו ה' הן נכון שצריך מעתה לעשות כן אבל "מי הגיד לך כי ערום אתה" מי גרם לך להכניס עצמך בדין זה. אין זה כי אם "המן העץ אשר צויתך לבלתי אכל ממנו אכלת" חידושי הגרי"ז על התורה, סימן ב.

¹⁴ בראשית ט, יח-כה.

וְלֹא־תַעֲלֶה בְּמַעֲלֹת עַל־מִזְבְּחִי אֲשֶׁר לֹא־תִגְלֶה עֲרוֹתֶךָ עָלָיו:¹⁵

יש איסור לעלות במדרגות למזבח בעקבות חשיפת הערוה במעשה זה. באופן דומה לכך הערוה מופיעה גם בפרשת תצוה לגבי עשיית בגדי הכהנים:

וַעֲשֵׂה לָהֶם מְכַנְסֵי־בָד לְכַסּוֹת בְּשָׂר עֲרוֹה מִמֶּתְנִים וְעַד־יְרֵכֵים יִהְיוּ:¹⁶

גם המזבח צריך להיות בנוי בצורה כזו שלא תחשף ערוה כאשר עולים עליו, וגם הכהנים עצמם צריכים להיות לבושים בבגדים מסוימים הגורמים להם להיות מכוסים ערוה בעבודתם. למזבח אסור לראות ערוה, והכהן צריך להיות מכוסה ערוה.

על כפילות הציוויים הללו, שאף הכהנים העובדים על המזבח יהיו מכוסים ערוה וגם המזבח יהיה בנוי בצורה מיוחדת, המכילתא דר' ישמעאל דורשת כמה דרשות:

ולא תעלה במעלות על מזבחי. מכאן אמרו, עשה כבש למזבח; אין לי אלא עלייה, ירידה מניין, ת"ל אשר לא תגלה ערותך עליו, הא לא עלייה ולא ירידה גרמה אלא כסוי גורם. ר' ישמעאל אומר אינו צריך, והלא כבר נאמר ועשה להם מכנסי בד לכסות בשר ערוה וגו', ומה ת"ל אשר לא תגלה ערותך עליו, שלא יפסע בו פסיעה גסה, אלא גודל בצד עקב ועקב בצד גודל.

אשר לא תגלה ערותך עליו... והרי דברים ק"ו, ומה אם אבנים שאין בהן דעת לא לרעה ולא לטובה, אמר הקדוש ברוך הוא לא תנהג בהן מנהג בזיון, חברך שהוא בדמותו של מי שאמר והיה העולם, דין הוא שלא תנהג בו מנהג בזיון, - אשר לא תגלה ערותך עליו.¹⁷

חשיפת הערוה מול המזבח מופיעה במדרש כבזיון, ומושווה לחשיפת הערוה מול אדם שהוא בדמות הבורא. המעבר במדרש מתבצע על הציר בין המקודש

¹⁵ שמות כ, כג.

¹⁶ שם כח, מג.

¹⁷ מכילתא דרבי ישמעאל יתרו, מסכתא דבחדש פרשה יא.

לרחוק מהמקודש; הסתרת העירום מול האל, לאחריה מול האדם ולאחריה מול הדומם. כמובן שהמזבח אינו סתם אובייקט דומם אלא כזה שמתבצעת עליו עבודת הקרבה, ובכל זאת המדרש מנצל את האפשרות הפרשנית המופיעה בפסוקים ודורש אותה על הבזיון שבגילוי הערוה.

פרשיית קדושת המחנה הצבאי המופיעה בפרשת כי תצא, היא כנראה המקור המרכזי ממנו הפרק שואב את הבנתו לגבי הסתרת הערוה בשעת אמירת דברים שבקדושה. בפרשיה זו, מושג הערוה מופיע בהשאלה כ'ערות דבר' בציוויים על יציאת הטמא מהמחנה וכיסוי ההפרשות:

- (י) קִי־תִצָּא מִחֲנֵה עַל־אִיבֶיךָ וְנִשְׁמַרְתָּ מִכָּל דְּבַר רָע:
(יא) קִי־יִהְיֶה בְּךָ אִישׁ אֲשֶׁר לֹא־יִהְיֶה טְהוֹר מִקְרַה־לֵּילָה וְנִצָּא אֶל־מַחֲוֵץ לְמַחֲנֵה לֹא יָבֹא אֶל־תּוֹךְ הַמַּחֲנֶה:
(יב) וְהָיָה לַפְּגוֹת־עָרֹב יִרְתֹּץ בַּמַּיִם וּכְבָּא הַשָּׁמֶשׁ יָבֹא אֶל־תּוֹךְ הַמַּחֲנֶה:
(יג) וְיָדִיתְהִי לְךָ מַחֲוֵץ לְמַחֲנֵה וְנִצָּאתָ שָׁמָּה חוּץ:
(יד) וְיָתֵד תִּהְיֶה לְךָ עַל־אֲזָנָיִךָ וְהָיָה בְּשִׁבְתְּךָ חוּץ וְחִפְרַתָּה בָּהּ וְשָׁבַת וְכִסִּיתָ אֶת־צִאֲתֶיךָ:
(טו) כִּי ה' אֵל־לְהִיךָ מִתְּהַלֵּךְ | בְּקֶרֶב מַחֲנֶיךָ לְהִצִּילְךָ וְלָתֵת אִיבֶיךָ לַפְּנֵיךָ וְהָיָה מַחֲנֶיךָ קְדוֹשׁ וְלֹא־יֵרָאָה בְּךָ עֲרֹת דְּבַר וְשָׁב מֵאֲחֵרֶיךָ:¹⁸

הפסוק הראשון בפרשייה מתאר מחנה צבאי היוצא להלחם, ודורש הישמרות 'מכל דבר רע'. הפסוקים הבאים מבארים שהדבר הרע הוא הטומאה הנשארת במחנה בעקבות 'מקרה לילה' או מצואה ללא כיסוי. ההצדקות לאיסורים אלה במחנה הצבאי מופיעות בפסוק האחרון בפרשיה: 'כי ה' א-להיך מתהלך בקרב מחניך', כלומר ה' המתהלך במחנה, הוא הגורם להתנהגויות המיוחדות שצריך לבצע על מנת שישאר בתוך המחנה. "ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחריך" - ההתנהגות הפסולה, תגרום ליציאת ה' מהמחנה. התהלכות ה' במחנה מזכירה

¹⁸ דברים כג, י-טו.

מעט את יראת אדם הראשון מהא-להים המתהלך בגן, הפוחד לא מחטאו אלא מהבושה שבעירומו. המדרש תנאים על הפסוקים הללו מאיר את הנקודה הזו:

ולא יראה בך ער' דבר. ר' ישמעאל אומר נאמר כאן ערות דבר ונאמר להלן ערות דבר מה ערות דבר שנ' להלן בהרהור ערוה וע"ז הכת' מדבר אף ערות דבר שנ' כאן בהרהור ערוה וע"ז הכת' מדבר: ר' אומ' נאמר כאן ערות דבר ונאמר להלן ערות דבר מה ערות דבר שנ' להלן משום בזיון אף ערות דבר שנ' כאן משום בזיון: ולא יר' בך ער' דב' ושב מ' מלמד שערויות מסלקות שכינה מישראל:¹⁹

מעבר לבזיון שבחשיפת הערוה, המדרש לומד על סילוק השכינה מישראל כתוצאה מנוכחות הערוה.²⁰

ישנם אזכורים נוספים למושג ערוה בתורה: למשל, הוא מופיע בצורה מושאלת בפרשת העריות בספר ויקרא על איסור 'גילוי עריות'.²¹ כלומר, חשיפת הערוה משמעה עבירה מינית בנישואי קרובים. המושג ערוה מופיע גם בהשאלה בביטוי 'ערות הארץ' אצל סיפור יוסף ואחיו בפרשת מקץ²² ומשמעה חשיפת דבר מוסתר. באופן דומה מופיע גם ב"ומצא בה ערות דבר" בפרשת נתינת גט.²³

נסכם בקצרה את המקורות שראינו בתורה עד כה: סיפור התכסות והתחבאות אדם וחווה, השתכרות נוח ומעשה חם, איסור עלייה במדרגות למזבח, ציווי עשיית מכנסיים לכהנים, פרשיית המחנה הצבאי והאיסור - "לא יראה בך ערות

¹⁹ מדרש תנאים לדברים פרק כג.

²⁰ מדרש נוסף על הפסוקים הללו מופיע בירושלמי במסכת תרומות מובא דרוש על הפסוק 'ולא יראה בך ערות דבר'. אמר אבא בר אבין חד חסיד שאל לאליהו זכור לטוב ערום מהו שיקרא שמע א"ל ולא יראה בך ערות דבר ערות דיבור (תרומות פ"א ה"ד, ובנוסח מצומצם יותר מופיע גם בויקרא רבה קדושים פרשה כד).

²¹ ויקרא יח, ו-כ.

²² בראשית מב, ט.

²³ דברים כד, א.

דבר". בנוסף, הזכרנו את המושג 'ערוה' בשימושים מושאלים בכמה מקומות, הקשורים לחשיפה של נסתר.

הנימוקים לכיסוי הערוה מופיעים גם בצורה שונה: אדם וחוה מכסים את ערוותם כתוצאה מקבלת **מודעות לעירומם** ובהמשך מתחבאים **ממפגש עם אלוהים**. בניו של נוח מכסים את ערוותו כתוצאה מהשתכרותו ומבזיונו, הציווים על המזבח והכהנים מורים על כיסוי הערוה כהשלכה של **מפגש עם הקדושה** (הקרבה על המזבח כמעשה קדוש, והכהנים כאנשי קודש). כיסוי הערוה במחנה הצבאי נועד **להשאיר את הנוכחות הא-להית בו**, המסתלקת בעקבות 'ערוות הדבר'.

חשיפת הערוה, גילוי הנסתר של האדם גורמת לבושה. יותר מהבושה ומהבזיון, חשיפת הערוה גורמת לכך שהקדושה לא יכולה לשרות באותו מרחב של הערוה. הקדושה יכולה להופיע רק כאשר ישנו בידול וחציצה ולא ברידוד פני השטח ובהפשטת הגוף והצגתו כמרחב אחיד. אקט ההפרדה, הוא זה שמייצר את הקדושה.²⁴

²⁴ מקורות נוספים המתייחסים להלכות ערוה, אפשר לראות בספרות החיצונית, למשל במגילות מדבר יהודה, **במגילת סרך היחד**: 'ואשר יהלך לפני רעהו ערום ולא היה ענוש ונענש ששה חודשים... ואשר יוצא ידו מתחת בגדו ונראה בשרו והוא פוח ונראתה ערוותו ונענש שלושים יום'. **בספר היוכלים** יש דגש גדול על העירום בחטא אדם הראשון. למשל בפרק ג, לב-מה: 'ותרא האשה את העץ כי נחמד הוא, ותאוהו לעינים, וכי פריו טוב למאכל, ותקח מפריו ותאכל. ותכס בראשונה את ערוותה בעלי תאנה, ותתן ממנו לאדם ויאכל. ותפקחנה עיניו וידע כי ערום היה, ויקח עלי תאנה ויתפור אותם ויעשה לו חגורה, ויכס את ערוותו... וביום ההוא, בצאת האדם מגן עדן, הקריב לריח ניחוח קטורת לבונה וחלבנה נטף ושחלת בבוקר כצאת השמש ביום אשר כיסה את ערוותו. וביום ההוא נסכר פי כל חית הארץ ופי הבהמה ועוף השמים ופי כל הולך על ארבע וכל הרמש, לבל יוכלון לדבר עוד, כי כולם דברו יחדיו שפה אחת ולשון אחת. ויגרש מגן עדן כל הבשר אשר היה בגן העדן, ויפרד כל בשר למשפחותיו ולמיניו אל המקומות אשר נועדו להם. אך בלב האדם נתן לכסות בשר ערוותו, לו לבדו מכל חיה ובהמה. על כן צוה על הלוחות את כל יודעי משפט התורה, לכסות את בשר ערוותם, ולבלתי התגלות כאשר יתגלו הגוים'.

המושג הלשוני 'ערווה'

כעת נעבור לקריאה בלשנית-ספרותית אסוציאטיבית בסוגיה בהתייחסות לביטויים השונים המתארים את הערווה.

נזכיר אותם בקצרה: לכסות פניה - 'שיכולה לכסות פניה', פניה טוחות - 'שהיו פניה טוחות בקרקע', מקום התורף - 'כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאילו מסתכל במקום התורף'.²⁵ הערווה מתוארת הן בתור 'פנים', והן בתור 'תורף'. מהו תורף? השורש ת.ר.פ מופיע גם בנושא גיטין במונח 'תורף הגט' שזהו המקום המרכזי בגט בו כתובים השמות והתאריכים.²⁶ 'מקום התורפה' קיים גם כמתאר מקום גלוי: 'אם היתה במקום התורפה יניחנה במקום המוצנע'.²⁷ תורפה גם מזכיר נקודת תורפה ומקום פגיע: 'מפני שתורפה של ירושלים היתה ונוחה היא ליכבש משם'.²⁸

הערווה היא המקום של הזהות האישית, הפנים, השם הספציפי, והיא גם התורף - המקום החשוב, המקום הגלוי. באופן שונה היא גם נקודת התורפה המאפשרת פגיעה. המונח פנים יכול לאגד בתוכו הרבה מהמשמעות של התורף ושל הערווה בכלל. מצד אחד הפנים הם הגילוי, המקום בו יכול להיווצר מפגש, ומצד שני הפנים הם גם האפשרות להפגע ולהחשף כתוצאה ממבט שאינו

²⁵ מובא בשימוש דומה גם באוצר מדרשים (אייזנשטיין) רבינו הקדוש, וגם במדרשי 'בתי מדרשות' הנמצאו בגניזה, חלק ב מדרש לד: 'מנין לנו רחיצת הפנים והידיים וקינוח תורף ואח"כ הרגלים?'

²⁶ בנוסף אפשר להזכיר את הקשר בין התרפים לערווה בסיפור גניבת התרפים של רחל; לבן מגיע אל האוהל של רחל ע"מ לחפש את התרפים ורחל יושבת עליהם על כר הגמל: "וַתֵּאמֶר אֶל-אֱלֹהֵיהָ אֱלֹהֵי-יִצְחָר בְּעֵינֵי אֲדֹנָי כִּי לֹא אוּכַל לָקוּם מִפְּנֵיךְ כִּי-יִדְרֹךְ נָשִׁים לִי וַיַּחֲפֹשׂ וְלֹא מָצָא אֶת-הַתְּרָפִים" (בראשית לא, לה).

²⁷ בכורות לג ע"ב.

²⁸ שבועות טז ע"א.

במקום. היכולת להסתיר את הפנים,²⁹ היא גם זו המאפשרת את השראת הקדושה.³⁰

רעיונות אלו מביאים אותי לחשוב האם מושג הערווה נוכח במידה מסוימת בימינו. אם נחזור לסיפור בו פתחנו בהתחלה, הארכיטיפ של האדם המכסה את פניו במקום את ערוותו הוא הארכיטיפ של התודעה היומיומית שלנו. האם אנו מסתירים את הפנים, אך מתעלמים ממה שאנו באמת חושפים? הבושה, הביזיון, הם חלק מהתוצאות של העירום. יחד עם זאת, העירום נושא בחובו לא רק חשיפה חברתית לא נחוצה, אלא גם את העדר היכולת להשראת קדושה. העירום מרדד את הגוף לסך של איברים ולאוסף של חלקי בשר. בהתייחסות אל הערווה כמקום שונה, כמקום זר הדורש כיסוי, חציצה והסתרה, הגוף האישי נהפך לגוף הנושא ערווה, נושא שארית שלא ניתנת לצמצום.

סיכום

נסכם בצורה סכמתית את המהלך שהיה עד כה. התחלנו בהצגת השאלה על ההבדל בין עירום וערווה, התחלנו לפרש את סוגיית ערווה וק"ש בדף כג, וראינו את מחלוקת האמוראים ביחס לערווה אחר וערווה אשתו.

²⁹ אפשר לקרוא כך גם את החזרת הפנים של האנשים העירומים, לא רק כהחזרת פנים בתורת סיכוב אלא החזרת הפנים של כל אחד מהשני. בניגוד למעמד המיסטי של 'פנים מול פנים'. קריאת שמע, לפי הקריאה הזו, הופכת להיות כמכוננת קדושה לא בצורה של התגלות ואקסטוזה, אלא דווקא קדושה בצורה מינורית, כזו הנגזרת מהזרות שלה. ה-'דבר שבקדושה' הופך להיות קדוש לא כתוצאה מאיכות מסוימת שבו, אלא מהיכולת להפריד ולהרחיק אותו: מהצואה, מהמקומות המטונפים, מהערווה.

³⁰ בתרגום של המילה 'ערוה' לשפות אחרות, חלק מהמשמעויות נעלמות. למשל בתרגום לאנגלית: nakedness, nudity - עירום; genitalia - איברי המין; pubic - על שם עצם האגן בלטינית pubis.

המשכנו לבדוק את היחס העולה מהסוגיה ומקורות נוספים בפרק בנוגע להבדל בין עירום הגוף לעירום הערווה. מצאנו שם שקיים הבדל גם ביחס לערווה עצמה, כמורכבת הן מעירום הדורש כיסוי והן מעירום הדורש חציצה.

משם גלשנו לסוגיית העירום העצמי, ולהבנה מסוימת של העירום הספציפי הזה כמקרה בוחן לעירום הדורש דווקא חציצה בנוסף לכיסוי.

לאחר מכן, חיפשנו פסוקים במקרא הממשעים את אתיקת כיסוי הערווה, וסיימנו בחקירה לשונית-אסוציאטיבית של תיאורי הערווה המופיעים בסוגיה ובכלל בשפה המדוברת.

לבסוף ניסינו להציג איזו קריאת כיוון למשמעות הפנומנולוגית של הלכות כיסוי הערווה.

נסיים בציטוט דברי הלל הזקן בהלכה האחרונה בתוספתא על הפרק:

הלל הזקן או'

אל תראה ערום אל תראה לבוש

אל תראה עומד ואל תראה יושב

אל תראה צוחק ואל תראה בוכה

משם שנ' עת לשחוק ועת לבכות עת לחבוק ועת לרחוק מחבק.